

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 21, No. 12, Winter 2022, 265-286
Doi: 10.30465/CRTLS.2021.34598.2113

The Investigation of Gender and Gender Roles in the Textbook Images of Pahlavi Period

Zahra Alizadeh Birjandi^{*}, Zahra Hamedi^{**}

Somayeh Poursoltani^{***}

Abstract

In addition to the role of textbooks in conveying information and understanding the curriculum, they can effectively socialize and institutionalize social values. Textbooks and their illustrations have a lasting effect on learners' attitudes and behavioral patterns by inducing content and concepts. One of the categories worth studying to understand these functions is how gender is reflected in textbook images. Therefore, in the present study, the images of elementary school books of the Pahlavi period have been examined in terms of gender and gender roles. This descriptive-analytical study aims to evaluate the role of textbook images in redefining gender roles and gender modeling of learners. The findings of this study show the effect of the presence of gender stereotypes in terms of the role and position of the two sexes in the family and the social system. The gender structure of the textbook images of the Pahlavi period indicates the limitation of the presence of women in the historical, political, scientific, and intellectual fields.

Keywords: Gender, Pictures, Women, Textbooks, Pahlavi Period.

* Associate Professor in History, University of Birjand, Birjand, Iran (Corresponding Author),
zalizadehbirjandi@Birjand.ac.ir

** Assistant Professor in History, Islamic Azad University, Darab, Iran, z_hamedi2003@yahoo.com

*** Master in History, Payame Noor University of Mashhad, Mashhad, Iran, s.poursoltani82@gmail.com

Date received: 28/09/2021, Date of acceptance: 26/01/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی در تصاویر کتب درسی عصر پهلوی

زهرا علیزاده بیرجندی*

زهرا حامدی**، سمیه پورسلطانی***

چکیده

تصاویر کتب درسی، افزون‌بر انتقال اطلاعات و تفهیم مطالب درسی، در فرایند جامعه‌پذیری و نهادینه‌سازی ارزش‌های اجتماعی مؤثرند. کتب درسی و تصاویر آن‌ها، از طریق القای مطالب و مفاهیم، در نگرش‌ها و الگوهای رفتاری فراگیران تأثیر ماندگار دارند. یکی از مقوله‌های درخور مطالعه برای درک کارکردهای مذکور نحوه بازتاب مقوله جنسیت در تصاویر کتب درسی است. از این رو، در پژوهش پیش‌رو تصاویر کتب مقطع ابتدایی دوره پهلوی از بُعد جنسیت و نقش‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. هدف پژوهش حاضر، که به شیوه توصیفی - تحلیلی انجام شده، ارزیابی نقش تصاویر کتب درسی در بازتعریف نقش‌های جنسیتی و الگویابی جنسیتی فراگیران است. یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده تأثیر حضور کلیشه‌های جنسیتی از منظر نقش و جایگاه دو جنس در خانواده و هم‌چنین نظام اجتماعی است. ساختار جنسیتی تصاویر کتب درسی دوره پهلوی مبین محدودیت حضور زنان در عرصه‌های تاریخی سیاسی، علمی، و ساحت اندیشگی است.

کلیدواژه‌ها: جنسیت، تصاویر، کتب درسی، دوره پهلوی.

* دانشیار گروه تاریخ، عضو هیئت علمی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)،

zalizadehbirjandi@Birjand.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد داراب، ایران،

z_hamedi2003@yahoo.com

*** کارشناس ارشد تاریخ، دانشگاه پیام نور مشهد، مشهد، ایران، s.poursoltani82@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۶

۱. مقدمه

تحقیقات پژوهش‌گران در زمینه یاددهی - یادگیری نشان‌دهنده نقش انواع قالب‌های تصویر در افزایش عملکرد شناختی یادگیرندگان است. زبان تصویر مؤثرتر از هر وسیله ارتباطی دیگر، به علت تأثیرگذاری از طریق بینایی افراد، همواره از ابزارهای آموزش غیرمستقیم و موردتوجه متولیان امر آموزش بوده است (نظری منظم و موسوی ۱۳۹۴: ۲۷). کتب درسی در جایگاه ارکان و ابزارهای یادگیری دارای متن، تصویر، و سایر عناصری هستند که به یادگیری کمک می‌کنند. تصاویر و نقاشی‌ها شرایط کسب دانش و اطلاعات، پرورش مهارت‌های ذهنی و عملی، و بینش دانش‌آموزان را فراهم می‌کنند و حفظ و یادآوری سریع تجارب را موجب می‌شوند (نوریان ۱۳۸۷: ۱۳۰). از جمله مؤلفه‌های اساسی جامعه‌پذیری، که از این طریق به دانش‌آموزان انتقال داده می‌شود، فرهنگ جنسیتی است. کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی بیش از سایر مقاطع تحصیلی در روند جامعه‌پذیری، تکوین هویت جنسیتی، و ادراک دانش‌آموزان از مقوله جنسیت تأثیرگذار است. انجام مطالعات موردی در این حوزه، با رویکرد انتقادی و مبتنی بر گذشته‌پژوهی، می‌تواند در شناخت ریشه‌های تکوین فرهنگ جنسیتی تأثیر مهمی داشته باشد.

بر این اساس، مقاله حاضر به بررسی نقش‌های جنسیتی تصاویر کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی اختصاص دارد. این پژوهش با اتخاذ رویکرد توصیفی - تحلیلی به دنبال پاسخ‌گویی به سؤالات ذیل است:

- بازنمود جنسیت در تصاویر کتب درسی دوره پهلوی چگونه است؟
- سهم تصاویر کتب درسی دوره پهلوی در الگویابی جنسیتی دانش‌آموزان چه میزان است؟

۲. پیشینه پژوهش

محرمی (۱۳۸۱) در پایان‌نامه خود با عنوان مقایسه میزان توجه به نقش‌های جنسیتی در کتب درسی جدید و قدیم (مقطع راهنمایی، حرفه و فن)، ضمن تحلیل مقایسه‌ای تصاویر کتاب حرفه و فن در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹، به بررسی نقش‌های جنسیتی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان‌دهنده تفاوت نقش‌های جنسیتی بین دو جنس مذکر و مؤنث است. حاجی‌نصرالله (۱۳۸۲) در مقاله «نقش الگوهای جنسیت برای کودک ایرانی»، با اشاره به

اهمیت الگویابی جنسیتی کودک از طریق کتب، اعم از کتاب‌های درسی و کتاب‌های داستانی، تحلیلی را درباب نقش‌های جنسیتی و الگویابی جنسیت کودکان ارائه داده است. یافته‌های پژوهش شیخاوندی (۱۳۸۵)، با عنوان «بازتاب هویت‌های جنسیتی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی آموزش ابتدایی و دوره راه‌نمایی تحصیلی»، نشان داد که در کتاب *تعلیمات اجتماعی سال اول راه‌نمایی* تقریباً در تکوین هویت جنسیتی دختر و پسر تعادل برقرار شده، اما در کتاب‌های سال دوم و سوم هویت جنسیتی دختران کم‌رنگ شده است. سیف‌اللهی و ابراهیمی (۱۳۸۷) با بررسی مؤلفه‌هایی نظیر مشاغل، تصاویر، واژه‌های جنسیتی، و فراوانی نام‌ها به تحلیل «نقش و منزلت زن در کتاب‌های درس فارسی مدارس آموزش و پرورش ایران» پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد متون و تصاویر برپایه قالب‌های ذهنی مبتنی بر تبعیض جنسیتی تدوین شده است. هاشمی و شهرآرای (۱۳۸۷) از طریق «بررسی باورها و ارزش‌های دانش‌آموزان، خانواده، و کتاب‌های درسی درباره تساوی جنسیت» به این نتیجه دست یافته‌اند که محتوای این کتب تقویت‌کننده مرزبندی‌های جنسیتی میان دانش‌آموزان است. یافته‌های پژوهش افشانی و دیگران (۱۳۸۸)، در مقاله «بازتولید نقش‌های جنسیتی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی»، نشان داد که از نظر کمی تصاویر جنس مذکر بیش از جنس مؤنث بوده است. علاوه بر این، تصاویر زنان عمدتاً در نقش‌های کودکی و نوجوانی و مردان در نقش‌های بزرگسالی تصویر شده‌اند. فروتن (۱۳۸۹) در پژوهش خود، با عنوان «جامعه‌پذیری جنسیتی در کتاب‌های درسی مدارس ایران»، مطالعه نقش مدارس و کتب درسی در تکوین هویت جنسیتی دانش‌آموزان را مدنظر قرار داده است. سوگیری جنسیتی در الگوها و ویژگی‌های کارهای داخل و خارج خانه و غلبه تصاویر و اسامی مردان بر زنان از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش است. فروتن (۱۳۹۰) در پژوهش دیگری، ضمن بررسی کتاب‌های فارسی، انگلیسی، و عربی مدارس ایران و تحلیل مناسبات جنسیت و زبان، اشکال متعدد برتری جنسیتی مردان در کتب مذکور را نشان داده است. قاسمی و دیگران (۱۳۹۲)، در مقاله «تحلیل تطبیقی محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش بین دو کشور ایران و سوریه»، به مقایسه تصاویر کتب درسی ایران و سوریه در مقاطع تحصیلی دبستان و راه‌نمایی پرداخته است و هماهنگی تصاویر موردبررسی را با جهت‌گیری فرهنگی نظام سیاسی کشورها نشان داده است. یافته‌های پژوهش محمدتقی‌نژاد و دیگران (۱۳۹۴)، با عنوان «تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتب درسی ایران و سوریه با تأکید بر نابرابری

نقش‌های جنسیتی»، نشان‌دهنده غلبه تصاویر جنس مذکر بر مؤنث در کتب درسی است. علاوه بر این، جنس مؤنث بیش‌تر در سنین کودکی و جنس مذکر در سنین جوانی به‌تصویر کشیده شده است و زنان نقش‌های مادری، معلمی، و پرستاری را عهده‌دارند و مردان مشاغل تخصصی، حرفه‌ای، و تولیدی دارند.

وجه تمایز پژوهش حاضر با مطالعات انجام‌شده در این حوزه در دوره زمانی و تنوع کتب مورد مطالعه است.

۳. تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

گیدنز در تعریف جنس و جنسیت بر آن است که واژه جنس، آن‌گونه‌که در زبان عامیانه به‌کار می‌رود، مبهم است، به‌طوری‌که هم به گروهی از افراد و هم به کارهایی که افراد به آن دست می‌زنند، اطلاق می‌گردد. گیدنز در ادامه برای روشن‌ساختن تفاوت معنایی دو واژه جنس و جنسیت آن‌ها را از یک‌دیگر تفکیک کرده و جنس را به تفاوت‌های شناختی و کالبدشناختی میان زنان و مردان متمایز کرده است. وی، در تمایز میان جنس و جنسیت، جنس را به تفاوت‌های فیزیکی بدن (تفاوت‌های بیولوژیک و آناتومیک) نسبت داده است و عقیده دارد که جنسیت به تفاوت‌های روان‌شناختی، اجتماعی، و فرهنگی بین زنان و مردان مربوط می‌شود (گیدنز ۱۳۸۷: ۱۹۲). در واقع، جنسیت مشخصه زیستی نیست، بلکه نقشی است که جامعه آن را در روند تربیت تعریف و القا می‌کند. نقش جنسیتی برساختی است که مختصات زنانگی و مردانگی را در اجتماع تعریف می‌کند (پورگیو و ذکاوت ۱۳۸۹: ۲۹) درباره نقش جنسیتی نوشته شده است:

رفتارها، نقش‌های اجتماعی، و اندیشه‌های اجتماعی است که فرهنگ حاکم بر هر جامعه‌ای آن را برعهده دو جنس زن و مرد می‌گذارد. در ارتباط با نقش‌های جنسیتی افکار قالبی درمورد هر دو جنس در جامعه مشاهده می‌شود که دامنه انتظارات را از هر دو جنس تعیین می‌کند (نرسیسیانس ۱۳۸۵: ۱۵).

این مفهوم با مفهوم تقسیم کار جنسیتی یکی نیست، زیرا مفهوم نقش ناظر بر انتظارات جامعه است که اساساً جنبه ذهنی دارد، در صورتی‌که مفهوم تقسیم کار به توزیع واقعی کارها و فعالیت‌ها اشاره دارد. به‌علاوه، مفهوم نقش رفتارها و طبق برخی تعاریف نگرش‌ها را نیز شامل می‌شود (تاج‌مزینانی و حامد ۱۳۹۳: ۸۵). بر این اساس، کلیشه‌ها یا تصورات

قالبی جنسیتی اطلاعات درباره ظاهر جسمانی، نگرش‌ها، علایق، صفات روانی، روابط اجتماعی، و نوع شغل را در بر دارند. صرف شناخت این‌که یک فرد زن است، این معنی ضمنی را دارد که آن فرد خصوصیات جسمانی خاص (صدای آرام و ظریف) و صفات روانی خاص (مهرورز، وابسته، ضعیف، و عاطفی) خواهد داشت و فعالیت‌های خاص (مراقبت از کودک و آش‌پزی) انجام خواهد داد. کلیشه‌های جنسیتی درخواست‌ها و انتظارات اجتماعی متفاوتی نیز ایجاد می‌کنند، مانند این‌که مردان را بالفطره مدیران خوب و زنان را بالفطره احساساتی تعریف می‌کنند که قادر به قضاوت صحیح نیستند. این تفاوت‌ها منشأ زیست‌شناختی ندارند و محیط‌های اجتماعی و فرهنگی نقش مؤثری در جهت‌دهی به افکار و رفتارهای جنسیتی افراد جامعه دارند (سفیری و منصوریان راوندی ۱۳۹۴: ۳۸).

۴. فرایند الگویابی جنسیتی کودک

جنبه‌های اولیه یادگیری جنسیتی در کودکان ناآگاهانه است. این جنبه‌ها مقدم بر مرحله‌ای است که کودکان می‌توانند بر خود در نقش پسر یا دختر برچسب بزنند. تعدادی سرخ‌های پیش‌کلامی در رشد اولیه آگاهی جنسی مشاهده می‌شود (گیدنز ۱۳۸۷: ۱۹۷). الگویابی جنسیتی کودک در جامعه براساس رشد شناختی و یادگیری اجتماعی در نهادهای اجتماعی گوناگون مانند خانه و مدرسه شکل می‌گیرد. کودک در خانواده با مشاهده مادر، پدر، و روابط آن‌ها اولین الگوهای جنسیتی خود را پیدا می‌کند. بزرگسالان زن و مرد معمولاً با کودکان به‌گونه‌ای متفاوت رفتار می‌کنند. تفاوت‌های مشخص در لباس و آرایش مو سرخ‌های دیداری برای کودک در فرایند یادگیری را فراهم می‌سازد. در مرحله بعدی، با استفاده از آموزش همگانی به‌ویژه تلویزیون، درباره رفتار زنانه و مردانه اطلاعات کسب می‌کند (حاجی‌نصرالله ۱۳۸۲: ۵۰). برنامه‌های تلویزیونی، کتاب‌های مصور، و اسباب‌بازی‌ها، که خردسالان با آن‌ها در تماس‌اند، معمولاً تفاوت‌های میان ویژگی‌های مردانه و زنانه را مورد تأکید قرار می‌دهند (گیدنز ۱۳۸۷: ۱۹۸). سرانجام، در آموزش رسمی (کتاب‌های درسی) این الگویابی جنسیتی تکمیل می‌شود، زیرا آموزش و پرورش آن‌چه را کودک آموخته است بسیار غلیظ‌تر تدوین و در ذهن او حک می‌کند. کتب درسی و تصاویر آن‌ها در الگویابی شخصیتی کودک نقش مؤثری را ایفا می‌کنند و کودکان در ارتباط با این کتب درسی با پذیرش نقش جنسیتی در قالب‌های کلیشه‌شده رشد می‌یابند (حاجی‌نصرالله ۱۳۸۲: ۵۰).

لنورر ویتزمن و دیگران، که نقش جنسیت را در برخی از کتاب‌های کودکان پیش‌دبستانی تحلیل کرده‌اند (Weitzman et al. 1972، به نقل از گیدنز ۱۳۸۷: ۱۹۸)، چندین تفاوت آشکار را در نقش‌های جنسیت یافته‌اند. پسرها نقش بسیار بزرگ‌تری در داستان و تصاویر ایفا می‌کردند تا دخترها و از نظر تعداد نسبت یازده پسر به یک دختر بود. ویتزمن یادآور می‌شود که اگر حیوانات نیز دارای هویت جنسیتی در نظر گرفته شوند، این نسبت ۹۵ به یک بود. در این پژوهش، فعالیت پسرها و دخترها نیز متفاوت بیان شده است. پسرها به کارهای ماجراجویانه و بیرون از خانه، که مستلزم استقلال بود، می‌پرداختند و هرچا که دخترها ظاهر می‌شدند، به گونه‌ای انفعالی و اکثراً در حال انجام فعالیت‌های درونی خانه نشان داده شده بودند. این تفاوت تاحدودی درباره مردان و زنان بزرگسال نشان داده شده است و در کتب قصه نیز صدق می‌کند (گیدنز ۱۳۸۷: ۱۹۹).

کارول گیلیگان، روان‌شناس آمریکایی، تحلیلی از تفاوت‌های جنسیتی بر مبنای تصاویر ذهنی‌ای ارائه کرده است که زنان و مردان بزرگسال از خود و دستاوردهایشان دارند. او عقیده دارد که زنان احساسات خود را بر حسب روابط شخصی تعریف می‌کنند و دستاوردهای خود را با اشاره به توانایی مراقبت از دیگران مورد قضاوت قرار می‌دهند. از این رو، جایگاه زنان در زندگی مردان نقش مراقبت‌کننده و یاور است (همان: ۲۰۴).

۵. تحلیل جنسیت در کتب درسی دوره پهلوی

بررسی کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی مبین جایگاه جنسیت و نقش‌های جنسیتی است. به همین منظور، تصاویر کتاب‌های فارسی چهارم دبستان (۱۳۴۹، ۱۳۴۳)، الفبای فارسی (۱۳۳۰)، تاریخ ایران پنجم دبستان (۱۳۳۸)، حساب اول دبستان (۱۳۴۷)، فارسی دوم دبستان (بی تا)، کتاب اول دبستان (۱۳۳۹)، پنجم ابتدایی دختران (۱۳۱۴)، تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها (۱۳۲۸)، فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵)، و کتاب سوم دبستان (۱۳۳۹) از نظر نقش‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ساختار جنسیتی این تصاویر در عرصه اجتماعی حاکی از کثرت و تنوع شغلی مردان در مقایسه با زنان است. در ساحت تاریخی، اعم از تاریخ فرهنگی، تاریخ سیاسی، و تاریخ اساطیری، قهرمانان تاریخی در کسوت مردانه ظاهر شده‌اند. زکریای رازی، پاستور، ادیسون، سقراط، افلاطون، ارسطو، آرش کمان‌گیر، رستم، و خسرو پرویز از جایگاه برتر جنس مرد در گذشته‌های تاریخی حکایت دارد. تعلق انحصاری اقتدار سیاسی به مردان نیز از طریق تصویرگری مردان در کسوت سلطانی بازتعریف شده است.

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهره علیزاده بیرجندی و دیگران) ۲۷۳

در تصاویر کتب درسی این دوره نقش مراقبت‌کنندگی و یاوری زنان در مقایسه با بقیه، به‌ویژه در نظام خانواده، تقویت می‌شود. در تصاویر مربوط به خانواده در هنگام صرف غذا، اولویت سایر اعضای خانواده بر زن و ضرورت پذیرایی و سرویس‌دهی مادر به سایر اعضا تثبیت شده است. آموزه دیگری که این تصاویر به فراگیران القا می‌کنند محدودیت فرصت‌های شغلی، سیاسی، و ورزشی برای زنان، هویت مستقل مردان، و انفعال زنان است. در ساحت معرفتی و معنوی برتری جنس مرد در درس‌دادن خدانشناسی توسط یک پسر دانش‌آموز به دختران دانش‌آموز مجال بروز پیدا کرده است. این تصویر و لایه‌های مضمونی آن انتساب عقلانیت فلسفی به مردان و انفعال فکری زنان را القا می‌کند. جدول‌های ذیل با هدف نشان‌دادن جایگاه جنسیت و نقش‌های جنسیتی در کتب درسی دوره پهلوی ترسیم شده است.

جدول ۱. پیام‌های دارای بار جنسیتی در کتب درسی

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳	زورخانه	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	باربد (موسیقی‌دان دوره ساسانی)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	افسانه چینی	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	زال و سیمرغ	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	افسانه آفریقایی	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	زن
الغابای فارسی / ۱۳۳۰	هر کی به گل دست بزنه	نامشخص	پسر
الغابای فارسی	آذر و بلبل	نامشخص	دختر
الغابای فارسی	رقص کودکان	نامشخص	دختر
الغابای فارسی	ژاله و بیژن	نامشخص	دختر و پسر
الغابای فارسی	دف و فانوس	نامشخص	دختر و پسر
الغابای فارسی	مامان جان	نامشخص	زن (مادر)
الغابای فارسی	بی‌بی	نامشخص	زن (مادربزرگ)

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸	غارنشینان	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	زن و مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	سومریان	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد (در حال نوشتن)
تاریخ ایران پنجم دبستان	عیلام	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد (پادشاه و درباریان)
تاریخ ایران پنجم دبستان	فنیقیه	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	مصر	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	شاهنشاهی هخامنشی	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	پسر
تاریخ ایران پنجم دبستان	کمبوجیه	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد (درباری)
تاریخ ایران پنجم دبستان	داریوش بزرگ	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	خشایارشا	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	شاپور دوم	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	یزدگرد اول	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	ارمنستان	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد (صحنه نبرد)
تاریخ ایران پنجم دبستان	فرهاد چهارم	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	زن و مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	مانی	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	دانش و ادبیات	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	مرد (پزشک)
تاریخ ایران پنجم دبستان	خسرو پرویز	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	زن (نوازنده)
تاریخ ایران پنجم دبستان	تمدن ساسانی	محمدزمان زمانی، پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی	زن و مرد

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهرا علیزاده بیرجندی و دیگران) ۲۷۵

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
حساب اول دبستان / ۱۳۴۷	آموزش عدد، آموزش ضرب	علی اصغر معصومی	دختر
حساب اول دبستان	آموزش عدد ۷	علی اصغر معصومی	دختر و پسر
حساب اول دبستان	آموزش عدد ۱۰	علی اصغر معصومی	پسر
حساب اول دبستان	آموزش جمع و تفریق	علی اصغر معصومی	پسر
حساب اول دبستان	آموزش جمع	علی اصغر معصومی	دختر و پسر
کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹	شاه	محمدزمان زمانی	مرد
کتاب سوم دبستان	باغبان نیکوکار	محمدزمان زمانی	مرد (انوشیروان)
کتاب سوم دبستان	صرفه‌جویی و احسان	محمدزمان زمانی	مرد
کتاب سوم دبستان	بهترین سفارش‌نامه	محمدزمان زمانی	پسر
کتاب سوم دبستان	معما	محمدزمان زمانی	مرد
کتاب سوم دبستان	اتفاق و اتحاد	محمدزمان زمانی	مرد (پدر) و پسر (فرزندانش)
کتاب سوم دبستان	کر و بیمار	محمدزمان زمانی	مرد (پزشک)
کتاب سوم دبستان	اندرز	محمدزمان زمانی	دختر
کتاب سوم دبستان	کچلی	محمدزمان زمانی	دختر
کتاب سوم دبستان	باران	محمدزمان زمانی	زن (مادر)
کتاب سوم دبستان	باد	محمدزمان زمانی	مرد (معلم)
کتاب سوم دبستان	داریوش بزرگ، شاپور دوم	محمدزمان زمانی	مرد
کتاب سوم دبستان	شاپور دوم	محمدزمان زمانی	مرد
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۹	ده	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	پسر
فارسی چهارم دبستان	چشم بینا و گوش شنوا داشته باشیم	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	دختر
فارسی چهارم دبستان	کتاب و کتاب‌خانه	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	زن (کتاب‌دار)
فارسی چهارم دبستان	پیشه‌ور اصفهان	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	زکریای رازی	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
فارسی چهارم دبستان	اختراع تلفن	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	بهترین مکان دنیا	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	دختر و پسر (دانش‌آموز)
فارسی چهارم دبستان	بهترین ارمغان	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	باران	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	پسر
فارسی چهارم دبستان	کاوه آهن‌گر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی دوم دبستان	به کلاس دوم خوش آمدید	پرویز کلاتری	زن (معلم)
فارسی دوم دبستان	اولین روز دبستان	پرویز کلاتری	زن (مادر) و پسر
فارسی دوم دبستان	میهن خویش را کنیم آباد	پرویز کلاتری	پسر
فارسی دوم دبستان	چراغ سبز	پرویز کلاتری	مرد (پلیس)
فارسی دوم دبستان	تصمیم کبری	پرویز کلاتری	دختر
فارسی دوم دبستان	دوستان ما	پرویز کلاتری	مرد (نانوا)
فارسی دوم دبستان	مادر	پرویز کلاتری	زن (مادر)
فارسی دوم دبستان	حسنک کجایی؟	پرویز کلاتری	پسر
فارسی دوم دبستان	گرگ و گاو	پرویز کلاتری	دختر
فارسی دوم دبستان	قوقولی قوقو	پرویز کلاتری	پیرزن
فارسی دوم دبستان	دوازده برادر	پرویز کلاتری	مرد و زن
فارسی دوم دبستان	چهارشنبه سوری	پرویز کلاتری	دختر و پسر
فارسی دوم دبستان	نوروز	پرویز کلاتری	دختر و پسر
فارسی دوم دبستان	چوپان دروغ‌گو	پرویز کلاتری	پسر
کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹	دارا و آذر	نامشخص	دختر و پسر
کتاب اول دبستان	دبستان	نامشخص	دختر و پسر
کتاب اول دبستان	صبح است	نامشخص	دختر و پسر
کتاب اول دبستان	ورزش	نامشخص	دختر و پسر
کتاب اول دبستان	خانه	نامشخص	دختر و پسر
کتاب اول دبستان	کتاب	نامشخص	دختر و پسر

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهره علیزاده بیرجندی و دیگران) ۲۷۷

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
کتاب اول دبستان	مادر و بابا	نامشخص	زن و مرد
کتاب اول دبستان	شام	نامشخص	زن، مرد، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	مادر چای می‌ریزد	نامشخص	زن، مرد، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	خرید عید	نامشخص	زن، مرد، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	آذر و دارا سر میز غذا	نامشخص	زن، مرد، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	محبت به حیوانات	نامشخص	زن، مرد، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	صبح، پرویز بلند شد	نامشخص	پسر
کتاب اول دبستان	آموزگار	نامشخص	زن
کتاب اول دبستان	مادر برای آذر لباس می‌دوخت	نامشخص	زن (مادر)
کتاب اول دبستان	آذر و دارا خیلی مهربان‌اند	نامشخص	زن (مادر)، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	همیشه باید راست گفت	نامشخص	زن (مادر)، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	کلمات خواهر و خواندن	نامشخص	مرد (پدر)، دختر، پسر
کتاب اول دبستان	درس مجله را بخوانید	نامشخص	مرد (پدر)، دختر، پسر
پنجم ابتدایی دختران / ۱۳۱۴	سقراط، افلاطون، ارشمیدس	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	انوشیروان، بهرام گور	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	سلطان محمود	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	دست و صورت را باید پاکیزه شست؛ آبله	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	پسر
پنجم ابتدایی دختران	فرار کردیه	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	زن
پنجم ابتدایی دختران	زراعت، کاسب، و صنعت‌گر	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضاشهابی	مرد

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
پنجم ابتدایی دختران	کار و خدمت بنوع	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	فلزات	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	طیب و طیفه‌شناسی، پاستور	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	ابوالحسن خرقانی	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	مرد
پنجم ابتدایی دختران	آلب ارسلان	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	مرد
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها / ۱۳۲۸	خدا	نامشخص	دختر
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها	خدا	نامشخص	مرد (آموزگار)
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها	فرخ درس خداشناسی می‌دهد	نامشخص	دختر و پسر
فارسی پنجم دبستان / ۱۳۵۵	داستان‌ها، به ورزش تن خود به‌نیرو کنیم	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	زن و مرد
فارسی پنجم دبستان	چه خوش است مرگی که در راه میهن باشد؛ آرش کمان‌گیر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی پنجم دبستان	موسی و شبان	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی پنجم دبستان	مهم‌ترین کاری که باید انجام داد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی پنجم دبستان	رستم	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی پنجم دبستان	مقررات عبور و مرور	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	زن و پسر
فارسی پنجم دبستان	کشف آمریکا	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	مرد
فارسی پنجم دبستان	کار نیکو کردن از پرکردن است	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین‌کلک	زن

۶. بررسی کمی تصاویر از بُعد نقش‌های جنسیتی

از معیارهای معنادار در تحلیل جنسیت و نقش‌های جنسیتی در کتب درسی عصر پهلوی کمیت تصاویر مربوط به هر جنس است. از طریق این کمیت‌ها وجوه تمایز نقش‌های جنسیتی در جامعه ایران، تنوع مشاغل برای مردان، و حضور کم‌رنگ زنان در عرصه مشارکت‌های اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی تبیین می‌شود. در ورای این کمیت‌ها، نقش تثبیت‌شده و کلیشه‌ای خانه‌داری، مراقبت‌کنندگی، و یاورانی زنان قابل درک است.

جدول ۲. بررسی تصاویر نقش‌های جنسیتی زن از بُعد کمیت^۱

عنوان کتاب درسی	زن
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳	۱ (فرزند)
الفبای فارسی / ۱۳۳۰	۳۲ (رقصنده: ۱۰؛ مادر: ۱؛ فرزند: ۲؛ دختر: ۱۶؛ بی‌بی: ۱؛ نوه: ۱؛ نقش چوپان: ۱)
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸	۱۰ (غارنشین: ۴؛ زن آریایی: ۱؛ زن پارتی: ۲؛ نوازنده: ۳؛ زن ساسانی: ۱)
حساب اول دبستان / ۱۳۴۷	۲۰ (دختر: ۱۲؛ کودک: ۸)
کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹	۸ (دانش‌آموز: ۱؛ بیمار: ۳؛ فرزند: ۲؛ مادر: ۲)
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۹	۴ (کتاب‌دار: ۱؛ دانش‌آموز: ۳)
فارسی دوم دبستان	۱۳ (معلم: ۱؛ مادر: ۲؛ دانش‌آموز: ۳؛ فرزند: ۱؛ دختر روستایی: ۱؛ پیرزن: ۱؛ دختر گم‌شده: ۱؛ خریدار: ۱؛ شرکت‌کننده در جشن: ۲)
کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹	۱۲۹ (دختر: ۴۱؛ دانش‌آموز: ۴۱؛ مادر: ۲۰؛ فرزند: ۲۱؛ معلم: ۳؛ خواهر: ۳)
پنجم ابتدایی دختران / ۱۳۱۴	۱ (کردیه ^۲)
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها / ۱۳۲۸	۴ (دانش‌آموز)
فارسی پنجم دبستان / ۱۳۵۵	۶ (شهرزاد قصه‌گو: ۱؛ پلیس مدرسه: ۱؛ پلیس راهنمایی: ۱؛ دختر: ۲؛ زن: ۱؛ ورزش‌کار: ۱)

جدول ۳. بررسی تصاویر نقش‌های جنسیتی مرد از بُعد کمیت

عنوان کتاب درسی	مرد
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳	۲۱ (مردان زورخانه: ۱۱؛ نوازنده: ۱؛ مرد چینی: ۳؛ سپاهی: ۵؛ زال: ۱)
الفبای فارسی / ۱۳۳۰	۱۴ (کودک: ۷؛ رقصنده: ۱؛ پسر: ۵؛ نوه: ۱)
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸	۱۶۶ (غارنشین: ۴؛ مرد سومری: ۱؛ پادشاه: ۱۰؛ درباریان: ۲۸؛ مردان سپاهی: ۵۶؛ بازرگان: ۳؛ پسر: ۷؛ مرد: ۵؛ مشتری: ۵؛ برده: ۸؛ رئیس برده‌ها: ۲؛ مهاجر آریایی: ۶؛ مرد ماد: ۱؛ پسر: ۶؛ یهود: ۱۰؛ مرد پارتی: ۳؛ مانوی: ۲؛ دانشمند: ۵؛ بیمار: ۱؛ مرد ساسانی: ۲؛ شخصیت شاهنامه: ۱)
حساب اول دبستان / ۱۳۴۷	۴۳ (پسر: ۳۲؛ کودک: ۱۰؛ مرد: ۱)
کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹	۴۰ (محمدرضا پهلوی: ۱؛ پادشاه ایران باستان: ۳؛ باغبان: ۱؛ صاحب خانه: ۱؛ خدمت‌کار: ۱؛ مرد: ۴؛ بازرگان: ۱؛ حساب‌دار: ۱؛ دهقان: ۲؛ شیاد: ۱؛ دانشمند: ۱؛ روستایی: ۸؛ پدر: ۱؛ فرزند: ۵؛ بیمار: ۲؛ پزشک: ۲؛ مرد نابینا: ۱؛ ماهی‌گیر: ۱؛ معلم: ۱؛ درباری: ۲)
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۹	۵۶ (پسر: ۲۱؛ کتاب‌دار: ۱؛ عضو کتاب‌خانه: ۸؛ مس‌گر: ۲؛ دانشمند: ۱؛ مرد: ۴؛ محمدرضا پهلوی: ۱؛ مرد کرد: ۱؛ دانش‌آموز: ۱؛ نقاش: ۱؛ بازرگان: ۱؛ شخصیت شاهنامه: ۵؛ مرد سپاهی: ۶؛ مرد درباری: ۳)
فارسی دوم دبستان	۵۳ (دانش‌آموز: ۱۵؛ فرزند: ۱؛ محمدرضا پهلوی: ۱؛ رضا پهلوی (ولیعهد): ۱؛ پسر: ۹؛ کشاورز: ۱؛ پلیس راه‌نمایی: ۱؛ نانوا: ۱؛ بنا: ۲؛ آشنشان: ۳؛ غارنشین: ۶؛ مرد: ۱۱؛ چوپان: ۱)
کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹	۱۴۱ (پسر: ۵۱؛ دانش‌آموز: ۵۲؛ پدر: ۱۶؛ فرزند: ۱۶؛ مرد: ۳؛ برادر: ۳)
پنجم/ابتدایی دختران / ۱۳۱۴	۱۳۳ (لقمان: ۱؛ کاروانیان: ۱۴؛ فیلسوف: ۴؛ پادشاهان ایران باستان: ۵؛ پسر: ۷؛ حاتم طایی: ۱؛ فرستاده حاکم: ۱؛ مرد سپاهی: ۱۱؛ آهن‌گر: ۳؛ کارگر: ۴؛ گله‌بان: ۱؛ معلم: ۲؛ باغبان: ۲؛ نجار: ۲؛ دانش‌آموز: ۵؛ خلیفه عباسی: ۳؛ پزشک: ۲؛ مرد: ۲۹؛ خشت‌زن: ۱؛ سلاطین ایران اسلامی: ۷؛ عارف: ۲؛ سفیدگر: ۲؛ کشاورز: ۳؛ قاضی: ۲؛ وزیر سلطان: ۱؛ زرگر: ۲؛ عطار: ۱؛ بقال: ۱؛ دانشمند: ۲؛ حکیم: ۱؛ شخصیت شاهنامه: ۷؛ درویش: ۱؛ معبر: ۱؛ سلمان فارسی: ۱؛ رفوگر: ۱)
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها / ۱۳۲۸	۱۵ (پسر: ۲؛ معلم: ۱؛ دانش‌آموز: ۱۲)
فارسی پنجم دبستان / ۱۳۵۵	۵۳ (معلم: ۱؛ پادشاه: ۱؛ آپارات‌چی سینما: ۱؛ بازیگر: ۲؛ شاعر: ۲؛ عابر پیاده: ۱؛ پلیس راه‌نمایی: ۱؛ دریانورد: ۲؛ پزشک: ۳؛ نویسنده: ۱؛ فرمان‌روا: ۱؛ فرد پارسا: ۱؛ قصه‌گو: ۱؛ پسر: ۱؛ شخصیت‌های شاهنامه: ۱؛ مرد وطن‌دوست (آرش): ۱؛ ورزش‌کار: ۹؛ کودک: ۱؛ دانشمند: ۱؛ مردان سپاهی: ۹؛ مرد: ۱۲)

۷. بازنمود جنسیت و الگوهای جنسیتی در تصاویر کتب درسی

- بازتعریف نقش معلمی برای زن: زنان در دوران پهلوی به‌ویژه در خلال دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰ درصد بالایی از مشاغل مربوط به آموزگاری را به‌خود اختصاص

دادند. براساس آماری که فوران از اشتغال زنان در دوره پهلوی دوم به‌ویژه دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ارائه داده است، زنان ۱۰۰ درصد مشاغل مربی کودکان‌ها، ۵۴ درصد آموزگاری دبستان‌ها، و ۳۰ درصد دبیری دبیرستان‌ها را به‌خود اختصاص دادند (فوران ۱۳۸۳: ۵۰۲). باتوجه‌به این آمار و اشتغال زنان در امور آموزشی، اضافه‌شدن تصویر زن در نقش معلم در کتب این دوره کاملاً توجیه‌پذیر است و حاکی از رشد فزاینده اشتغال زنان در عرصه آموزشی است.

- حضور کم‌رنگ زن در فعالیت‌های ورزشی: در کتاب *فارسی پنجم دبستان* سال ۱۳۵۵ درسی با عنوان «به ورزش تن خود به‌نیرو کنیم» وجود دارد که در آن از فواید ورزش کردن و تاریخچه مختصر بازی‌های المپیک صحبت شده است. در این درس، تصویری طراحی شده است که تعدادی از ورزشکاران مرد در رشته‌های ورزشی نظیر اسب‌سواری، دو و میدانی، وزنه‌برداری، پرتاب نیزه، فوتبال، و کشتی دیده می‌شوند. در حاشیه این تصویر زن ورزش‌کاری در رشته ژیمناستیک دیده می‌شود که در قیاس با مردان ورزش‌کار در ابعاد کوچک‌تر ترسیم شده است. درحاشیه‌بودن و کوچک‌بودن تصویر این زن ورزش‌کار دلالت معناداری بر نادیده‌گرفتن زنان و قابلیت‌های آنان در جامعه آن روز دارد. در این زمینه، اشاره‌ای به برخی از آیین‌نامه‌های وزارت معارف (جلسه ۲۹۸ شورای عالی معارف در دوره کفالت علی‌اصغر حکمت) درمورد ورزش دانش‌آموزان ضروری می‌نماید. اگرچه در این آیین‌نامه‌ها به ورزش دختران نیز اشاراتی شده است، ساعات ورزش از نظر کمی و مطالب مرتبط با انواع ورزش‌ها و بازی‌ها برای دانش‌آموزان ذکور (مجله تعلیم و تربیت ۱۳۱۳) بر دختران پیشی دارد.

- نقش‌های جنسیتی پدر و مادر در نظام خانواده: در تصاویر کتاب *اول دبستان* سال ۱۳۳۹ می‌توان نگاه سنتی به زن در نظام خانواده را مشاهده کرد. زن در خانه مسئول تربیت فرزندان و انجام کارهای خانه است. فنجان‌های چای ریخته‌شده جلوی افراد خانواده نشان‌دهنده اولویت داشتن سایر اعضای خانواده در خدمات‌دهی مادر به آن‌هاست. این نکته یادآور مضامین کتاب *تأدیب النسوان* در آداب سفره و نشستن بر سر سفره است که آخرین فردی که باید بعد از پذیرایی از اعضای خانواده دست به غذا برد زن است.

- درحاشیه قرارگرفتن زنان و دختران در تصاویر: اختصاص دادن قد بلند به جنس مرد و هم‌چنین دراختیار قراردادن ابزارهای بزرگ‌تر به آن‌ها به بازتولید جایگاه برتر مردان کمک کرده است، چنان‌که در تصویر کتاب *اول دبستان* سال ۱۳۳۹ آب‌پاش بزرگ‌تر در دست پسر است. در کتاب *تاریخ سال پنجم ابتدایی* در درس مراسم بارعام نوروز و هم‌چنین درس مهاجرت آریایی‌ها، تقدم و کثرت مردان شاهد دیگری بر این مدعاست (ناتل خانلری ۱۳۳۸: ۱۴، ۸۱).

- تفاوت در نقش‌های جنسیتی زن و مرد: ترغیب به نقش مادری و رسیدگی به امور خانه را می‌توان در تصاویر کتاب *اول دبستان* سال ۱۳۳۹ مشاهده کرد. مادر در خانه خیاطی می‌کند (همان: ۶۹)، وقتی بچه‌ها به خانه می‌آیند، مادر در خانه است (همان: ۷۸)، دربارهٔ محبت به حیوانات و راست‌گوبودن با دارا و آذر صحبت می‌کند (همان: ۹۱، ۱۰۵)، بافتنی به‌دست دارد (همان: ۱۹)، سر میز برای اعضای خانواده چای می‌ریزد (همان: ۴۵). اگرچه در متن کتاب به این مسئله اشاره نشده، می‌توان حدس زد که مادر خانه‌دار است و مسائل تربیتی فرزندان برعهدهٔ اوست. درمقابل، پدر به تکالیف آن‌ها رسیدگی می‌کند، چنان‌که پرسش درسی خود را از پدر می‌پرسند (همان: ۹۴، ۱۰۱).

مورد دیگر را می‌توان در کتاب *تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها* مشاهده کرد. موضوع درس اول دربارهٔ «خدا»ست. این بحث با گفت‌وگوی دو دانش‌آموز، به‌نام فرخنده و فرشید، درمورد گفته‌های آموزگارشان دربارهٔ نعمت‌های خداوند آغاز می‌شود. در قسمتی از این گفت‌وگوها فرخ، برادر بزرگ‌تر فرشید، در این بحث وارد می‌شود و از طریق برهان نظم وجود خداوند را برای آن‌ها اثبات می‌کند (*تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها* ۱۳۲۸: ۴). درواقع، نگاه فیلسوفانه و مظهر عقلانیت در این کتاب با جنس مذکر است. البته این مسئله امر غریبی نیست. در تاریخ فلسفه، چنان‌که یوستین گاردنر در کتاب *دنیای سوفی* اشاره کرده، حتی از یک زن فیلسوف نام برده نشده است (گاردنر ۱۳۷۵).

نمونه‌های دیگری از نقش‌های جنسیتی زنان در کتاب‌های تاریخ بازناب پیدا کرده است. در این زمینه، می‌توان به نقش شهبانو یا ملکه، نوازنده، و رقاصه در مبحث درسی تمدن ساسانی اشاره کرد (ناتل خانلری ۱۳۳۸: ۷۶-۷۷).

- جنسیتی‌شدن مکان و مشاغل: بررسی تصاویر کتب درسی نشان‌دهندهٔ حضور مردان در مشاغل و مکان‌های مختلف (بازار، کشتی، مزرعه، و مدرسه) است و منزل مکانی برای استراحت آن‌هاست، اما زنان اغلب در خانه یا کلاس درس حضور دارند.

- جنسیتی شدن تفریحات: در کتاب اول دبستان وسایل بازی دو جنس به صورت متفاوت نشان داده شده است. پسر با توپ، ماشین، و قطار بازی می‌کند، در صورتی که دختر در تصاویر مختلف عروسک به دست دارد.
- عدم تطابق پوشش دختر با جامعه ایران: در کتاب نگارش الفبا، تصویری از یک دختر چوپان دیده می‌شود که نوع پوشش او سنخیتی با جامعه ایران ندارد و می‌توان نشانه‌هایی از اقتباس و الگوبرداری از پوشش غربی را مشاهده کرد. تصویرگر می‌توانست برای انطباق این تصویر با واقعیت‌های جامعه، دختری ایللیاتی از یکی از اقوام ایرانی را ترسیم کند.

۸. نتیجه‌گیری

مطالب و مواد آموزشی کتب درسی نقش مهمی در شکل‌گیری دیدگاه‌های دانش‌آموزان و بازتولید ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی ایفا می‌کنند. در کنار مباحث درسی کتاب‌های دوره ابتدایی، تصاویر نیز از طریق ارائه الگوهای ذهنی و رفتاری تأثیر ماندگاری در نگرش و کنش دانش‌آموزان، که زنان و مردان آینده‌اند، برجای می‌گذارند و از بُعد کمی و محتوای کیفی در پذیرش و القای نقش‌های جنسیتی در قالب‌های کلیشه‌ای و سنتی مؤثرند. بررسی تصاویر کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی با توجه به دلایل ذیل نشان‌دهنده نگرش جنسیتی است:

- تعداد بیش‌تر تصاویر مردان (۷۳۵ مورد) در مقایسه با زنان (۲۲۸ مورد)؛
- ارائه تصویری کاملاً سنتی از مادر، پدر، دختر، پسر، و نقش و منزلت اجتماعی آن‌ها؛
- تمایز در اسباب‌بازی دختر (عروسک) و پسر (قطار و ماشین)؛
- نگاه سنتی به تقسیم کار درون خانواده (مادر بیش‌تر در نقش خدمات‌رسان به اعضای خانواده و مراقبت‌کننده از آن‌ها به تصویر کشیده شده است)؛
- اختصاص نقش‌های مثبت، خاص، و مهم نظیر قهرمان وطن، دانشمند، فیلسوف، پادشاه، و دانش‌آموز با ذهن تحلیل‌گر فلسفی به مردان و نقش‌های کلیشه‌ای نظیر خانه‌دار، خیاط، و آش‌پز به زنان؛
- تنوع نقش‌های اجتماعی مردان در تصدی مشاغل مختلف و محدودیت فرصت‌های شغلی، اجتماعی، سیاسی، و ورزشی برای زنان و برتری جنس مرد در عرصه معرفتی و شناختی.

گفتنی است، افزون بر تصاویر، محتوای برخی از مباحث کتب درسی دوره پهلوی حاکی از وجود نگرش‌های جنسیتی در این متون است که می‌تواند عنوان پژوهش مستقلی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. تصاویری که به دلیل عدم وضوح جنسیت فرد مشخص نیست، در شمارش مدنظر قرار نگرفته است.
۲. از زنان اشراف‌زاده ایرانی که نام وی در شاهنامه آمده است.

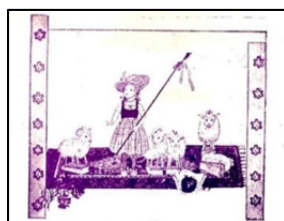
پیوست

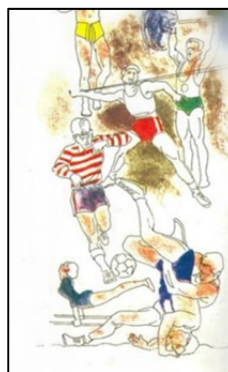
کتاب اول دبستان (۱۳۳۹)

کتاب اول دبستان (۱۳۳۹)

کتاب الفبای فارسی (۱۳۳۰)

کتاب فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵)

کتاب فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵)

کتاب‌نامه

- افشانی، علیرضا و دیگران (۱۳۸۸)، «بازتولید نقش‌های جنسیتی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی»، پژوهش زنان، ش ۱.
- انوری، حسن (۱۳۴۹)، فارسی چهارم دبستان، تهران: سازمان کتاب‌های درسی ایران.
- انوری، حسن (۱۳۵۵)، فارسی پنجم دبستان، تهران: سازمان کتاب‌های درسی ایران.
- ایمن، لیلی و حسن انوری (بی‌تا)، فارسی برای کلاس دوم دبستان، تهران: شرکت سهامی افست.
- ایمن، لیلی و زهرا خانلری (۱۳۴۳)، کتاب فارسی چهارم دبستان، بی‌جا.
- بینا، فتح‌الله (۱۳۳۰)، الفبای فارسی، تهران.
- پورگیو، فریده و مسیح زکاوت (۱۳۸۹)، «بررسی نقش‌های جنسیتی در خاله سوسکه»، مطالعات ادبیات کودک، ش ۲.
- تاج مزینانی، علی‌اکبر و مهدیه حامد (۱۳۹۳)، «بررسی تحول فرهنگ جنسیتی در کتب درسی (مطالعه‌ای تطبیقی پیرامون کتاب‌های فارسی اول ابتدایی سال‌های ۱۳۵۷، ۱۳۶۲ و ۱۳۸۲)»، فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۶۴.
- مجله تعلیم و تربیت (۱۳۱۳)، س ۴، ش ۱۱، تهران: مطبوعه مهر.
- تعلیمات دینی برای سال دوم دبستان‌ها (۱۳۲۸)، تهران: چاپ‌خانه علی‌اکبر علمی و شرکا.
- حاجی‌نصرالله، شکوه (۱۳۸۲)، «نقش الگوهای جنسیت برای کودک ایرانی»، پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۳۲.
- سفیری، خدیجه و فاطمه منصوریان راوندی (۱۳۹۴)، «کلشه‌های جنسیتی و سلامت اجتماعی»، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، ش ۲.

- سیفاللهی، سیفالله و مریم ابراهیمی (۱۳۸۷)، «نقش و منزلت زن در کتاب‌های درس فارسی مدارس آموزش و پرورش ایران»، *پژوهش‌های جامعه‌شناختی*، ش ۱.
- شمس‌آوری، جهانگیر و محمود رضا (۱۳۴۷)، *حساب برای اول دبستان*، تهران: سازمان کتاب‌های درسی ایران.
- شیخاوندی، داور (۱۳۸۵)، «بازتاب هویت‌های جنسیتی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی آموزش ابتدایی و دوره‌راه‌نمایی تحصیلی»، *تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)*، ش ۸۷.
- فروتن، یعقوب (۱۳۸۹)، «جامعه‌پذیری جنسیتی در کتاب‌های درسی مدارس ایران»، *پژوهش زنان*، ش ۳.
- فروتن، یعقوب (۱۳۹۰)، «زنان و زبان: بازتاب هویت جنسیتی در کتاب‌های زبان‌های فارسی، انگلیسی و عربی مدارس ایران»، *مطالعات زنان*، ش ۲.
- فوران، جان (۱۳۸۳)، *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- قاسمی، وحید و دیگران (۱۳۹۲)، «تحلیل تطبیقی محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش بین دو کشور ایران و سوریه»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ش ۱.
- کتاب اول دبستان (۱۳۳۹)*، تهران: فرانکلین.
- کتاب پنجم ابتدایی دختران (۱۳۱۴)*، تهران: شرکت چاپ‌خانه فرهنگ ایران.
- کتاب سوم دبستان (۱۳۳۹)*، تهران: فرانکلین.
- گاردنر، یوستین (۱۳۷۵)، *دنیای سوفی*، ترجمه حسن کامشاد، تهران: نیلوفر.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- محرمی، فریده (۱۳۸۱)، *مقایسه میزان توجه به نقش‌های جنسیتی در کتب درسی جدید و قدیم (مقطع راه‌نمایی، حرفه و فن)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد رودهن.
- محمدتقی‌نژاد، رعنا و دیگران (۱۳۹۴)، «تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتاب‌های درسی ایران و سوریه با تأکید بر نابرابری جنسیتی»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، ش ۱.
- ناتل خانلری، پرویز (۱۳۳۸)، *تاریخ ایران از آغاز تا اسلام*، شرکت سهامی کتاب‌های درسی ایران.
- نرسیسیانس، املیا (۱۳۸۵)، *مردم‌شناسی جمعیت*، تهران: افکار.
- نظری منظم، هادی و رضا موسوی (۱۳۹۵)، «نقد و بررسی نقش آموزشی تصویر در کتاب‌های آموزش زبان عربی به غیرعرب‌زبان‌ها»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ش ۳۹.
- نوریان، محمد (۱۳۸۷)، «بررسی چگونگی به‌کارگیری اصل تأکید در طراحی تصاویر کتاب‌های درسی پایه دوم و پنجم دوره ابتدایی»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*، ش ۳.
- هاشمی، سهیلا و مهرناز شهرآرای (۱۳۸۷)، «بررسی باورها و ارزش‌های دانش‌آموزان، خانواده و کتاب‌های درسی درباره تساوی جنسیت»، *مطالعات زنان*، ش ۲.